

РОЗВИТОК РЕФЛЕКСИВНИХ УМІНЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ЯК ЧИННИК ПОДОЛАННЯ БАР'ЄРІВ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті висвітлено проблему подолання бар'єрів педагогічної діяльності через формування у майбутніх учителів рефлексивних умінь. Проаналізовано основні існуючі в науковій педагогічній літературі класифікації бар'єрів педагогічної діяльності. Виокремлено основні рефлексивні уміння студентів. Запропоновано шляхи формування рефлексивних умінь майбутніх учителів.

Ключові слова: рефлексивні уміння, педагогічні бар'єри, студенти, майбутні вчителі.

В статье освещена проблема преодоления барьеров педагогической деятельности через формирование у будущих учителей рефлексивных умений. Проанализированы основные существующие в научной педагогической литературе классификации барьеров педагогической деятельности. Выделены основные рефлексивные умения студентов. Предлагаются пути формирования рефлексивных умений будущих учителей.

Ключевые слова: рефлексивные умения, педагогические барьеры, студенты, будущие учителя.

In the article the problem of overcoming of teachers' pedagogical barriers through formation of future teachers' reflexive skills is described. The main classifications of teachers' pedagogical barriers which exist in scientific pedagogical literature are analyzed. The main reflexive skills of students are revealed. The ways of future teachers' reflexive skills forming are suggested.

Key words: reflexive skills, pedagogical barriers, students, future teachers.

Постановка проблеми. Практика вищої школи засвідчує, що у своїй професійній діяльності викладачі зустрічаються з численною кількістю бар'єрів. Так, за результатами проведеного серед викладачів анкетування встановлено, що найбільш їхній професійній діяльності заважають такі групи педагогічних бар'єрів, як психофізіологічні (низька самооцінка; особистісні якості й риси), емоційні (страх студентської групи, виникнення педагогічної помилки тощо; гнів, стрес, роздратування, збудливість), настанови/стереотипів (незбіг/несумісність настанов викладача і студентів; настанови під впливом минулого негативного досвіду); змісту й форм навчального процесу (великі обсяги навчальної

інформації за програмою, що необхідно опанувати зі студентами, брак часу, швидкі темпи навчання, «незручно» складений розклад занять), спілкування (непорозуміння зі студентами, з колегами, з керівництвом), безпосередньо педагогічної діяльності (планування, постановки й розв'язання педагогічних завдань, відсутності врахування минулих помилок, зменшення змісту, педагогічного впливу на суб'єкта навчання, поєднання продуктивних і непродуктивних форм роботи, активних методів навчання), соціальні (сімейні проблеми, побутові проблеми). Водночас аналіз наукової літератури з проблеми педагогічних бар'єрів дає підстави стверджувати, що попри значну увагу вчених до означеної проблеми й наявність результатів дослідження окремих її аспектів (суті бар'єрів, їхніх функцій, особливостей тощо) проблема саме подолання бар'єрів педагогічної діяльності не була предметом спеціального дослідження, адже наукових праць, у яких розкривалися б питання шляхів, методів, засобів подолання педагогічних бар'єрів, не виявлено. Отже, виявлена суперечність, що є нерозв'язною на сьогодні, між наявністю великої кількості різноманітних педагогічних бар'єрів у діяльності викладачів і відсутністю науково обґрунтованих і експериментально перевірених шляхів їхнього подолання сприяли вибору теми наукової статті «Розвиток рефлексивних умінь майбутніх учителів як чинник подолання бар'єрів педагогічної діяльності».

Метою статті є висвітлення питання подолання бар'єрів педагогічної діяльності шляхом формування й розвитку в майбутніх учителів рефлексивних умінь.

Основна частина. Аналіз педагогічної наукової літератури засвідчив, що дослідженням проблеми бар'єрів учителів і викладачів займалися Ф. Вафін, Н. Загуменних, А. Маркова, С. Назметдінова, Н. Подимов, А. Сафіна та інші.

А. Маркова передусім розглядає всі бар'єри викладачів у двох сферах – у предметній професійній і соціальній професійній.

До предметної професійної сфери вона відносить такі бар'єри: невизначена ситуація, ситуація з ускладненими умовами педагогічної діяльності, ситуація готовності до екстрених дій, ситуація зі зміненими умовами, ситуація ризику,

ситуація з екстремальними умовами, ситуація, що потребує педагогічної імпровізації при виникненні нестандартних умов під час заняття.

До соціальної професійної сфери вчена відносить такі бар'єри: ситуація зміни або втрати соціального статусу, ситуація вступу до нового професійного середовища, ситуація нововведень і конфліктів у професійній діяльності, ситуація втрати роботи, ситуація соціально-економічної нестійкості, ситуація зміни менталітетів у професії тощо [10].

Безпосередньо серед бар'єрів викладача у предметній діяльності автор виокремлює: бар'єри планування, постановки й розв'язання педагогічних завдань, відсутності врахування минулих помилок, звуження змісту, що стає причиною формалізації заняття; бар'єри педагогічного впливу на суб'єкта навчальної діяльності, котрий, не залучаючись особисто до спілкування, відчуває дискомфорт; бар'єри поєднання продуктивних і непродуктивних форм роботи, активних методів навчання [10].

І. Зимня до бар'єрів педагогічної діяльності відносить: бар'єри страху групи й виникнення педагогічної помилки, бар'єр настанови під впливом минулого досвіду і незбігу настанов викладача і студента, бар'єри неадекватної діяльності в ситуації, що виникла на занятті, при механічному копіюванні стилю інших [6].

На основі аналізу підходів до класифікації бар'єрів педагогічної діяльності, визначених А. Марковою і І. Зимньою, ґрунтується класифікація О. Барвенко. Учена дотримується думки, що бар'єри педагогічної діяльності викликані предметним змістом діяльності і професійно-педагогічними вміннями, і виокремлює серед них такі: бар'єри змісту і форм навчального процесу, бар'єри, пов'язані з особливостями викладача як суб'єкта діяльності навчання, бар'єри спілкування [2].

Н. Подимов, вивчаючи психологічні бар'єри у професійній діяльності вчителя, доходить висновку, що бар'єри – це напружені стани педагога у професійній діяльності, з-поміж яких дослідник розрізняє: збудливість, роздратування, нервовість, гнів та інші гостріші форми, стан стресу: страх, зрив, загроза; стан фрустрації [12].

Варто акцентувати увагу, що деякі науковці виокремлюють також сферу інноваційної професійної педагогічної діяльності. Серед бар'єрів викладача тут визначають: напружену ситуацію пошуку й виокремлення інноваційної ідеї, кризову ситуацію на етапі розробки авторської концепції, ситуацію ризику, пов'язану із прийняттям рішення про впровадження нововведень тощо.

З позицій розподілу бар'єрів на об'єктивні і суб'єктивні розглядає класифікацію бар'єрів педагога Н. Куніцина, виділяючи: об'єктивні, пов'язані з продуктивною діяльністю і не залежать від учителя; об'єктивні, пов'язані з умовами життя й побуту; суб'єктивно-об'єктивні, що кореняться у вчителів, залежать від нього; суб'єктивні [9].

Таким чином, можна зробити висновок, що викладачі як суб'єкти навчання стикаються з проблемою педагогічних бар'єрів, що потребує проведення роботи, спрямованої на їхнє подолання.

У процесі дослідження дійшли висновку, що неабияке значення в цьому відіграють сформовані рефлексивні вміння майбутніх учителів. Аналіз наукової літератури з проблеми дав підстави свідчити, що до основних рефлексивних умінь, котрі сприяють подоланню бар'єрів педагогічної діяльності є такі, як: аналізувати й розуміти свій емоційний стан і поведінку, пояснювати й оцінювати свої дії, здійснювати різні способи перевірки й контролю своєї поведінки і діяльності, прогнозувати її результат, співвідносити себе, свої можливості й погляди з думками інших, порівнювати, власне самоусвідомлення з оцінками інших учасників взаємодії тощо.

Обґрунтовуючи необхідність формування рефлексивних умінь майбутніх учителів з метою подолання їхніх педагогічних бар'єрів, передусім виходили з суті поняття «рефлексія».

Рефлексія є одним із традиційних філософських понять. Аналіз філософської літератури [14; 15; 16] дає змогу стверджувати, що філософи розуміють рефлексію як вид пізнання, спосіб теоретичного мислення, здатність думати про своє власне мислення з метою його вдосконалення, тобто рефлексія

ототожнюється з самосвідомістю. Таке розуміння рефлексії у філософії є основою її розгляду в психології.

Психологи традиційно під рефлексією розуміють:

- самоаналіз, самоспостереження, роздуми людини над власним душевним станом;
- відображення, дослідження процесу пізнання;
- осмислення людиною власних дій, діяльність самопізнання;
- роздуми людини над власним життєвим досвідом, аналіз власних переживань, почуттів, учинків;
- спрямованість свідомості на пізнання самого себе, зокрема, власних психічних станів і процесів людини.

Аналіз психологічної літератури свідчить, що рефлексія – не просто знання або розуміння іншого, але знання того, як інший розуміє рефлексуючий суб'єкт, його індивідуальні особливості, емоційні реакції і когнітивні уявлення. Відповідно до цих позицій, рефлексія є процесом подвоєного, дзеркального взаємовідображення суб'єктами один одного, змістом якого виступає відтворення. Отже, у психології під терміном «рефлексія» частіше розуміють процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів.

Традиційно психологи виділяють кооперативну, комунікативну, особистісну й інтелектуальну рефлексію. Цікавою є особистісна рефлексія, оскільки, контролюючи свій психічний стан, викладач навчає студента розуміння й контролю свого психічного стану, самоаналізу й самооцінки, внаслідок цього можуть долатися бар'єри емоційні, психофізіологічні, спілкування.

При обґрунтуванні необхідності формування рефлексивних умінь з метою подолання педагогічних бар'єрів спиралися також на досвід К. Абульханової-Славської, Б. Ананьєва, В. Андрєєва, О. Бодальова, В. Ветрової, В. Давидова, Г. Дегтяр, Г. Коджаспірової, Т. Комар, І. Нікіфорова, С. Рубінштейна, І. Семенова, С. Степанова, О. Турусової, І. Чеснокової й інших учених.

Так, Г. Коджаспірова розуміє педагогічну рефлексію як «здатність вчителя дати собі та своїм учинкам об'єктивну оцінку, зрозуміти, як його сприймають

діти, інші люди, передусім ті, з ким учитель взаємодіє у процесі педагогічного спілкування. У центрі педагогічної рефлексії – усвідомлення того, що школяр сприймає й усвідомлює у вихователі та у стосунках із ним, як він може налаштуватись на дії вихователя» [7, с. 130].

На думку деяких дослідників, рефлексія є основою розвитку особистості педагога у професійному аспекті. Так, С. Васьковська вважає, що «майбутні фахівці з розвинутою рефлексивністю будуть володіти більш високим рівнем майстерності. Здатність до рефлексії – важливий аспект самосвідомості». В. Андреев висуває наукові положення про рефлексуюче мислення, яке забезпечує неперервне усвідомлення здійснюваної діяльності й на цій основі його вдосконалення. Ця закономірність є основою одного з найважливіших принципів саморозвитку і професійного вдосконалення особистості [1].

Вітчизняні вчені дійшли висновку, що результативність впливу педагога на вихованців значно підвищується завдяки рефлексивним процесам. На думку Ю. Кулюткіна, рефлексивні процеси в педагогічній діяльності виявляються в процесі практичної взаємодії суб'єктів навчання, коли він прагне адекватно розуміти й цілеспрямовано регулювати їхні думки, почуття і вчинки; у процесі проектування діяльності вихованців, коли він розробляє цілі навчання й конструктивні схеми їхнього досягнення з урахуванням особливостей і можливостей просування й розвитку учнів; у процесі самоаналізу й самооцінки педагогом власної діяльності й самого себе як її суб'єкта [8].

А. Даниленков, вивчаючи педагогічну діяльність щодо формування позитивної мотивації поведінки, відзначає, що вона має спиратися на принцип взаєморозуміння, який вимагає від педагога виявлення рефлексії, здібностей чуйно розуміти настрій, емоційний стан, ставлення як своє власне, так і підлітків, й «налаштовуватися на їхню хвилю» [5].

Вивченню рефлексії присвячене й дослідження О. Блинової. Авторка зазначає, що «лише той учитель здатний рухатися вперед, переглядати свої методи й прийоми роботи, долати власну стереотипність і шаблонність, який свою педагогічну діяльність робить предметом поглибленого аналізу, тобто

вчитель, котрий рефлексує [3, с. 34]». Погоджуючись і продовжуючи думку автора про те, що рефлексивні механізми у професійному формуванні особистісних якостей учителя мають велике значення, оскільки рефлексія виступає як здатність професіонала прогнозувати, програвати подумки й адекватно оцінювати як можливі, так і реальні результати своїх дій, вважаємо, що наявність сформованих рефлексивних умінь (уміння самоаналізу, уміння самооцінки, уміння контролю свого психічного стану тощо) є надзвичайно важливою не тільки у процесі подолання педагогічних бар'єрів, а й у процесі їхнього запобігання й попередження.

Щодо їхнього формування й розвитку, то, передусім, було проаналізовано педагогічну літературу, на основі чого дійшли висновків, що в сучасній російській і західній педагогіці існують такі методи й засоби формування рефлексивних умінь, котрі можуть використовувались на заняттях зі студентами-майбутніми вчителями:

1) ігрові методи (І. Нікіфоров, В. Рябцев) [11; 13];

2) методи спілкування, де спілкування – взаємодія, у якій виявляється зустрічна активність партнерів, що виступають як суб'єкти діяльності, а результатом спілкування є уявлення один про одного (В. Ветрова) [4];

3) дослідницькі методи, метод «мікрогенеза свідомості особистості», суть якого полягає в тому, що суб'єкт багаторазово й систематично вимірює низку параметрів власної особистості впродовж нетривалого часу. Здійснюваний суб'єктом самозвіт допомагає йому в усвідомленні власної особистості й спонукає до вдосконалювання, тобто сприяє вдосконаленню його особистісної рефлексії (О. Турусова).

У педагогіці також існують програми навчання рефлексії. Корисним для дослідження став досвід Г. Коджаспірової, яка у своїй програмі пропонує починати розвиток рефлексії з особистісної і професійної самосвідомості студентів.

Спираючись на досвід ученої, дійшли висновку, що на заняттях зі студентами можна використовувати й демонструвати такі прийоми:

- ранжування викладачами і студентами професійно значущих якостей фахівця;

- усвідомлення викладачами і студентами себе у професії за допомогою методики малюнків (як реального, узятото за зразок, так і ідеального фахівця), складання програми саморозвитку;

- написання твору-есе «Яким має бути ідеальний фахівець (інженер, учитель та ін.)?» тощо.

З метою формування рефлексивних умінь студентів і викладачів використовували прийоми включення в хід занять питань, припущень, тверджень, які сприяли самосвідомості й самоконтролю ними власних дій і емоцій.

Висновки. На основі аналізу психолого-педагогічних праць, присвячених вивченню рефлексії, дійшли висновку, що рефлексія в педагогіці виступає як механізм самопізнання, активного переосмислення своєї індивідуальної свідомості, самовдосконалення майбутніх учителів, успішності їхньої діяльності і спілкування, розуміння й регулювання думок і почуттів. Саме тому сформовані рефлексивні вміння майбутніх учителів сприятимуть подоланню таких груп педагогічних бар'єрів, як емоційні, психофізіологічні, спілкування тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев В. Эвристическое программирование учебно-исследовательской деятельности / В. Андреев. – М. : Высшая школа, 1981. – 240 с.

2. Барвенко О.Г. Психологические барьеры в обучении иностранному языку взрослых: дис. ... кандидата псих. наук : 19.00.07 / Барвенко Ольга Григорьевна. – Ставрополь, 2004. – 230 с.

3. Блинова О. Є. Формування відкритості до спілкування у майбутнього вчителя: дис. ... кандидата псих. наук : 19.00.07 / Блинова Олена Євгенівна. – К., 2000. – 192 с.

4. Ветрова В.В. Педагогическая рефлексия и условия ее формирования в процессе изучения дисциплин психологического цикла на заочных отделениях педвуза / В.В. Ветрова // Проблемы профессионально-педагогической подготовки учителя : сб. научн. трудов. – 1992. – №18. – С. 21–37.

5. Даниленков А.А. Педагогические условия формирования мотивации поведения у подростков-правонарушителей: дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Даниленков Александр Александрович. – Калининград, 2000. – 178 с.
6. Зимняя И.А. Психология слушания и говорения / И.А. Зимняя. – М., 1973. – 245с.
7. Коджаспирова Г.М. Педагогический словарь : для студентов высших и средних педагогических учебных заведений / Г.М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров. – М. : Академия, 2000. – 176 с.
8. Кулюткин Ю.Н. Самоорганизация познавательной активной личности как основа готовности к самообразованию / Ю.Н. Кулюткин. – М., 1977. – 75 с.
9. Куницына В.Н. Стиль общения и его формирование / В.Н. Куницына. – Л., 1985. – 110 с.
10. Маркова А.К. Формирование мотивации учения / Маркова А.К., Матис А.Б., Орлов А.Б. – М. : Просвещение, 1990. – 192 с.
11. Никифоров И.С. Организация коллективной рефлексии студентов в игровой деятельности / И.С. Никифоров, Е.П. Прудников // Рефлексия в науке и обучении. – Новосибирск, 1989. – С. 124–131.
12. Подымов Н.А. Психологические барьеры в профессиональной деятельности учителя: дис. ... доктора псих. наук : 19.00.07 / Подымов Николай Анатольевич. – М., 1999. – 390 с.
13. Рябцев Н.И. Развитие рефлексивных способностей в процессе профессионализации средствами ОДИ: дис. ... кандидата пед. наук. – М., 1995. – 188 с.
14. Философская энциклопедия / [ред. Ф. В. Константинов]. – М., 1967.
15. Философский словарь. – М. : ИНФРА, 1997. – 576 с.
16. Філософський словник / [ред. В.І. Шинкарук]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 797 с.